

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«1943/1945»

І. Г. Вєтров, Т. В. Шелейко

**ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ
У ВАЖКІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ Й НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ
УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВІДБУДОВИ. 1943–1945 рр.**

У статті розглядається комплекс питань, пов'язаних з відродженням соціальних об'єктів важкої індустрії та залізничного транспорту України у початковий період їх відбудови. Встановлюються особливості і характер збитків, завданих цьому сегменту економіки республіки у ході реалізації тактики «випаленої землі» та бойових дій. Простежуються основні підходи до втілення соціальної стратегії радянського уряду. Констатується, що її визначальною рисою стала диспропорція у фінансово-матеріальному забезпеченні відбудовних робіт у соціальній та виробничій сферах на користь останньої. Розкриваються пріоритетні напрямки відновлювальних заходів, спрямованих на відбудову житла, забезпечення працівників цих галузей одягом, взуттям і продуктами харчування, регенерацію комунально-побутових закладів, установ охорони здоров'я та освіти. Наголошується, що одночасно з централізованими капіталовкладеннями союзний уряд націлював керівників підприємств на максимальне використання місцевих ресурсів: робочої сили, будівельних матеріалів, сировини тощо. Особлива увага приділялась організації відділів робітничого постачання та підсобних господарств. Викриваються недоліки у вирішенні цього комплексу проблем.

***Ключові слова:** Друга світова війна, важка індустрія, залізничний транспорт, відбудова, соціальна сфера.*

Постановка проблеми. Наслідком бойових дій та хижачької окупаційної політики стало руйнування не тільки виробничої і транспортної, а й соціальної інфраструктури республіки. За даними Української республіканської комісії сприяння роботі НДК¹ від 1 квітня 1945 р., матеріальні збитки УРСР оцінювались у 353 422 млн руб, зокрема колгоспів – 223254 млн руб, громадян – 98038 млн руб, державних підприємств та установ, кооперативних та громадських організацій – 32030 млн руб [1, 43–59]. За офіційними даними, було частково або повністю виведено з ладу та зруйновано 28197430 м² житлової площі – 45,1% довоєнного житлового фонду республіки. У 130 найрозвиненіших промислових містах України цілковитої руйнації зазнали 78158 (12,2%) з усіх 638636 житлових будинків. У Сталінській області частка зруйнованого житла становила 10%, Харківській – 10,2%, Кіровоградській – 11,8 %, Житомирській – 13,3%, Дніпропетровській – 15,9%, Київській – 20,1%, Києві – 15,6%. Часткових ушкоджень зазнали 99857 будинків (15,8%): 17,2% – у Київській області, 22,9% – у Сталінській, 26,2% – у Кіровоградській, 29% – у Вінницькій, 33,5% – у Харківській. Загальна площа повністю й частково зруйнованого житла сягала 28%. Житловий фонд, що зберігся чи постраждав незначною мірою, охоплював переважно невеликі (одно- чи двоповерхові), некапітальні, непорядковані будинки, які розміщувались на околицях міст чи у промислових зонах [2, 89–90].

Одним з наслідків війни стало різке погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації (у деяких регіонах вона була загрозливою). Різко погіршився стан здоров'я багатьох категорій громадян. Однак виправити становище було складно через руйнування системи охорони здоров'я. Згідно з офіційною статистикою, від бойових дій та окупантів постраждало 18 тис. лікувально-санітарних установ, зокрема понад 500 лікарень, 200 пологових будинків, 28 фізіотерапевтичних установ, 1000 поліклінік і амбулаторій, понад 150 протитуберкульозних

¹ Надзвичайна державна комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР була створена у листопаді 1942 р. й працювала до червня 1951 р.

диспансерів, 600 консультацій [3, 66]. Втрати УРСР у сфері охорони здоров'я сягали 41% (2764 млн руб) від загальносоюзних, а разом з об'єктами союзного підпорядкування оцінювались у 3 млрд руб. [4, 11–12]. Різко погіршилося медикаментозне постачання, оскільки знищеними чи зруйнованими були 1834 аптеки (2/3 довоєнної кількості), більшість магазинів та аптечних пунктів. Загальні збитки аптечної мережі сягали 280 млн руб [5 10]. Внаслідок цього значна частина населення була вражена інфекційними та іншими хворобами і стримати розростання епідемій було дуже складно [6, 757–760].

Величезних збитків зазнало також комунальне господарство республіки, де було зруйновано і знищено 87,6% водогонів, 88,6% каналізаційної мережі, 87,3% об'єктів очищення міст, 80% підприємств газифікації та 90% – зеленого господарства, 79,8% лазень, 88,2% електростанцій [7, 256]. Крім того, практично не стало перукарень, пралень та інших побутових закладів, більшості установ торгівлі та сфери послуг, закладів громадського харчування. До межі скоротилася кількість загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних навчальних закладів та вузів.

Саме в цих умовах мала реалізовуватись відбудовна стратегія уряду, що передбачала першочергове відновлення транспортної (передусім залізничної) мережі та об'єктів військово-промислового комплексу. Разом з тим продовжувалась війна, до завершення якої ще було довгих два роки. Соціальна сфера і в мирні часи фінансувалася за залишковим принципом, – то що вже говорити про воєнний стан, коли інтересам мілітаризованої економіки підпорядковувалися всі інші потреби. Та все ж без розв'язання найбільш нагальних соціальних проблем неможливо було налагодити ритмічні відбудовні роботи і виробничий цикл, закріпити кваліфіковані кадри, домогтися зацікавленості трудящих у результатах своєї праці. Тому партійно-радянські органи постійно тримали в полі зору ці питання і вимагали того ж від керівників індустріальних і транспортних об'єктів.

Аналіз останніх досліджень. Відбудовна епопея належить до тематичного поля, що привертало увагу дослідників як у повоєнні, так і в останні десятиліття. Історики радянської доби розглядали всі процеси через призму політики уряду і партії, під сильним впливом ідеологічних установок і схем. Водночас неможливо заперечити той факт, що в цей час до наукового обігу було введено доволі значний емпіричний масив, хоча і без його критичних оцінок та належного рівня аналітики [8].

Вивести дослідження в цій тематичній ніші на якісно новий рівень вдалося лише після розсекречення закритих до того архівних документів, ліквідації цензурного нагляду за науковою продукцією та в міру освоєння сучасних методологічних підходів до пізнавальних операцій. З початку 1990-х рр. вітчизняні вчені прагнули не тільки якомога ширше і точніше реконструювати подієве полотно, а й осмислити складні мотиваційні чинники, суперечливі явища, виявити і показати приховані тенденції тих чи інших соціально-економічних процесів [9].

Разом з тим і донині відродження економічного потенціалу України розглядається відокремлено від соціальних явищ. І, якщо, характеризуючи відбудову підприємств важкої індустрії, дослідники так чи інакше торкаються соціальної проблематики (здебільшого в розрізі трудових ресурсів та підготовки кваліфікованої робочої сили), то в контексті відновлення транспортної інфраструктури ці питання практично не порушуються. Тим часом, без такого комплексного погляду на проблему не видається можливим відтворення цілісної картини цього багатовимірного явища. У зв'язку з цим, науковим завданням статті є аналіз соціальної складової відбудовних робіт у важкій промисловості й на залізничному транспорті на їх початковому етапі.

Мета публікації полягає в розкритті стратегії відродження господарського комплексу республіки через характеристику заходів у соціальній сфері, визначенні основних тенденцій та підходів до реалізації директив центру, встановленні специфіки відновлювальних робіт на об'єктах соціального призначення та вплив ситуації, що склалася, на динаміку робочої сили на промислових підприємствах та господарських одиницях залізничного транспорту.

Виклад основного матеріалу. Практично відразу після вигнання гітлерівських військ ухвалювалися рішення союзних, республіканських та місцевих органів, що поряд з

відродженням економіки краю окреслювали першочергові завдання з відновлення його соціальної сфери. Найгостріше стояло житлове питання: незадовільні побутові умови спричинили плінність і масові дезертирства серед і без того дефіцитних робітничих кадрів. Для прикладу, через рік після визволення столиці України тут майже 50 тис. киян ще мешкали в землянках [10, 117]. На Дарницькому вагоноремонтному заводі під житло (гуртожитки) використовували відновлені погребі, розташовані на території самого підприємства [11, 69–72], на Харківському – вагони, в яких проживало по 40 осіб [12, 17–26]. У гуртожитках не вистачало необхідного інвентаря, дуже важко було з постільним приладдям: не вистачало простирадл, ковдр, наволочок, дуже часто панувала антисанітарія [13, 134–144].

До окупації на Південній залізниці налічувалося 872 житлових будівель загальною кубатурою 1394 тис. м³. З них значною мірою були пошкоджені і потребували повного відновлення 389 будівель кубатурою 522 тис. м³. Решта будівель постраждали менше та однак потребували ремонту. Як правило, найбільш зазнавали пошкоджень покрівля, перекриття, перегородки, переважно від дії вогню. Зі 157 відомих санітарно-лікувальних будівель (лікарень, амбулаторій, дит'ясел) 65 були повністю зруйнованими і 92 – частково. З наявних на залізниці 135 будівель шкільного господарства загальною кубатурою 359,9 тис. м³, зазнали руйнування: на 100% – 27 будівель (71 680 м³), на 75% – 10 (42 495 м³), на 50% – 25 (70 083 м³), на 30% і менше – 73 (175 681 м³). Із загальної кількості 111 споруд матеріально-складського господарства виявилися повністю зруйнованими 97 будівель (107 659 м³), постраждалими на 75% – 7 (3 350 м³), 50% – 4 (11 054 м³), з незначними пошкодженнями – 3 (6 885 м³) [14, 7–21].

На Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча з 722 житлових будинків після окупації повністю зруйнованими виявилися 163, частково – 74. Були знищені пожежами будівлі головної контори заводууправління, райради, пошти і телеграфу, ощадкаси, залізничної станції, хлібозаводу, перукарні, клубу, інженерно-технічних працівників, клубу в селищі Ворошилова, кінотеатри «Комуна», «Металург» (пошкоджений бомбардуванням), літній кінотеатр (розібраний німцями), 3 медзаклади, контори харчоторгу, магазинів № 1 і № 2, гастроному, універмагу, м'ясного, «Ударник», «Азовсталь». Було зруйновано кілька заводських навчальних закладів, зокрема, металургійний інститут, який до війни щороку випускав 120 фахівців вищої кваліфікації – мартенівців і прокатників, а також ремісниче училище (750 учнів). У 12 семи- і десятирічних школах до війни навчалося 10 840 учнів. Збудовані за типовими проектами у 1939 р. школи були спалені [15, 86–87].

У Нижньодніпровську німці спалили всі житлові приміщення машинобудівного заводу [16, 3].

Аналогічна ситуація спостерігалась на всій мережі залізниць та у багатьох урбанізованих центрах республіки. Аби її змінити, вживався комплекс заходів. Так, на виконання постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 19 листопада 1943 р. «Про хід відбудови житлового фонду і комунальних підприємств м. Ворошиловграда й підготовки їх до роботи в зимових умовах» обласна адміністрація виробила низку конкретних кроків, які мали зменшити гостроту проблеми. Відповідного змісту постанова обкому партії та облвиконкому містила 26 пунктів, у яких закріплювалися дати відбудови і введення в дію об'єктів соціального призначення та відповідальні за реалізацію цих планів. Про комплексний підхід свідчить те, що в одному документі одночасно йшлося про обладнання кількох свердловин насосних станцій № 1 і № 2 сумарною потужністю 10 тис. м³ води на добу, очищення головного колектора й підготовку до експлуатації міської каналізації, ремонт очищувальних споруд, забезпечення безперервної роботи міської лазні № 3 з дезинфекційною камерою, підготовку проектно-кошторисної документації для відновлення пральних комбінатів № 2 і № 3, відкриття 8 перукарень, завершення ремонту міського готелю на 60 місць.

Директори заводів ім. Жовтневої революції, № 60, 20-річчя Жовтня до 1 січня 1944 р. мали скласти плани відбудови заводського житлового фонду та подати їх на розгляд Ворошиловградських міському партії та міськвиконкому. Начальнику міської електромережі належало відновити високовольтну електромережу й забезпечити передачу електроенергії для

побутових, комунальних і виробничих потреб міста в обсязі 2500 кВт до 15 січня 1944 р. та 4000 кВт до 15 лютого. На обласний відділ охорони здоров'я покладался обов'язок до 1 лютого 1944 р. відновити 2-й і 3-й корпуси обласної лікарні та тубдиспансера, 2-й поверх дитячої консультації по вул. К. Маркса та підібрати приміщення для дитячих консультацій у Бродському, Артемівському й Жовтневому районах міста. Директори заводів ім. Жовтневої революції та № 60 повинні були до середини січня 1944 р. обладнати у наданих для цього приміщеннях дитячі ясла відповідно на 240 та 80 місць. У документі наводилися планові терміни введення в дію та налагодження роботи педагогічного та сільськогосподарського інститутів, театру російської драми, кінотеатрів КІМ та «Жовтень» [17, 1–4 зв].

До відродження соціальної інфраструктури сплюндрованих війною міст урядом країни масово залучалося місцеве населення. Так, у довідці про роботи, виконані громадськістю з відбудови міст Дніпропетровської області за 1944 р. і 4 місяці 1945 р., зазначалося, що 333 тис. 236 громадян області (з них 170 тис. в обласному центрі, 65 тис. – у Кривому Розі, 15 тис. – у Нікополі, 68,8 тис. – у Дніпродзержинську) взяли участь у відбудовних роботах, безкоштовно відпрацювавши 1 млн 600 тис. 208 людино-днів. (944 750 – у 1944 р. і 655 558 – у 1945 р.). На відбудові житла працювало 230 138 осіб, на благоустрої – 1 млн 274 тис. 420 осіб [18, 1].

У доповіді М. Хруцова на VI сесії Верховної Ради УРСР (1 березня 1944 р.) зазначалося, що в 1944 р. міські ради мали відновити в республіці 300 тис. м² житла (без Києва): у Харкові – 106 тис. м², Сталіно – 37 тис. м², Ворошиловграді – 29 тис. м², Дніпропетровську – 44 тис. м², Запоріжжі – 16 тис. м², Сумах – 12 тис. м² [18, 8].

Реалізацію цих планів керівники республіки пов'язували з особливими будівельно-монтажними частинами (ОБМЧ), які вже діяли в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Сумах, Сталіно. Але тільки в Києві ОБМЧ була доволі потужною організацією, насиченою промисловими підприємствами, укомплектованою інженерно-технічних працівників у кількості 200 осіб та робітниками (5 200 осіб). Інші ж не мали належної виробничої бази та кваліфікованих фахівців.

Брак необхідних матеріалів планувалося покривати заміною їх новими, більш дешевими. Так, через брак лісу – одного з основних будівельних матеріалів – керівництво республіки особливі сподівання покладало на високоміцний гіпс, деталі з якого були простими у виготовленні, дешевими і спроможними замінити дерево (за винятком вікон, дверей та підлог). У Сталіно, Макіївці, Краматорську, Слов'янську, Маріуполі, Нікітовці й Артёмовську розпочалося спорудження заводів для виробництва цього матеріалу. Однак досвід показав, що гіпс не може замінити традиційні матеріали – цеглу, дерево, шлак та інші. А от ідею виготовлення на об'єктах будіндустрії всіх елементів житлових споруд у формі блоків, слід визнати перспективною, хоча й її реалізувати в той час було складно через відсутність виробничих потужностей [19, 50–51].

На 1 липня 1944 р. виконання плану відновлення зруйнованого житлового фонду по 12 областях (Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Сталінської, Сумської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Ровенської, Харківської, Чернігівської) та м. Києву за освоєнням коштів становило 10,2%, а за введенням в експлуатацію житлової площі – 42,5%. В окремих областях стан з виконанням плану був таким: Сумська область – за освоєнням коштів – 0%, за введенням в експлуатацію – 0%, Полтавська – відповідно 3,6% і 0%, Кіровоградська – 2,2% і 12,9%, м. Київ – 6,4% і 22,2%. Виконання річного плану капітального ремонту експлуатованого житлового фонду характеризувалося такими показниками: по УРСР – 20% Чернігівській області – 30,3%, Києву – 25%, Житомирській області – 22%, Сумській – 10,7%, Харківській – 10%. Незадовільне виконання річного плану відбудови і капітального ремонту житлового фонду пояснювалося:

- а) незабезпеченістю ремонтно-будівельних контор житлових управлінь робочою силою. Наявність трудових ресурсів не перевищувала 20% потреби;
- б) відсутністю транспортних засобів;
- в) браком основних будівельних матеріалів (заліза, покрівельної толі, цементу, скла і т.ін.);

г) завантаженням ремонтно-будівельних контор роботами, не пов'язаними з відбудовою і капремонтм житлофонду (відновлення шкіл, лікарень, адмінспоруд у Києві, Житомирі, Полтаві, Кіровограді), поточним ремонтом квартир під виглядом капремонту – Кагановичський, Ленінський, Молотовський, Сталінський, райони м. Київ, Харків та ін.);

д) повною бездіяльністю ОБМЧ Наркомату цивільного і житлового будівництва² у справі відновлення житлофонду;

е) незабезпеченістю технічною документацією (Київ, Кіровоград, Полтава);

є) недостатньою увагою міськрад до відбудови споруд з незначними ушкодженнями та концентрацією коштів на об'єктах з руйнуванням 60% – 70%;

ж) відсутністю зусиль, спрямованих на залучення трудящих і квартиронаймачів до відновлення і капремонту житлового фонду (Київ, Суми, Житомир);

и) недостатньою увагою до робіт, що виконувалися господарським способом, особливо з капремонту. На роботи господарським способом асигновано лише 15% асигнувань.

Стратегія відновлення жилого фонду передбачала також повернення зайнятих житлових приміщень їх колишнім власникам. Так, постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про відновлення виробництва молотарок на Харківському заводі «Серп і Молот» (січень 1944 р.) Харківський облвиконком зобов'язувався закріпити за заводом житлові будинки у Харкові й області, що до того належали підприємству, звільнивши їх від установ і окремих мешканців, які їх займали. Для розміщення робітників та підсобних майстерень за «Головвійськпромбудом» на весь період відбудови заводу «Серп і Молот» закріплювалися приміщення і надвірні будівлі, які він займав на той час у Харкові на проспекті Сталіна № 54, 56, 58, що належали Харківському військовому округу [16, 30].

Керівники наркоматів та відомств цілком усвідомлювали, що без вирішення головної проблеми – забезпечення працівників житлом – реалізація відбудовних та виробничих програм приречена на невдачу. Саме тому надавалося житло перш за все працівникам підприємств провідних галузей, керівники яких опікувалися житлово-побутовими проблемами своїх підлеглих. При виділенні житла враховувався соціальний статус працівника. У першу чергу житло надавалося передовикам виробництва, інвалідам, родинам військовослужбовців.

У кращих традиціях централізованої адміністративної системи на місця спускалися директиви, в яких детально розписувалися шляхи розв'язання нагальних питань соціального характеру. Прикладом може слугувати наказ Наркомату верстатобудування СРСР А. Єфремова від 24 липня 1944 р. про ремонт та підготовку житлових і культурно-побутових будівель заводів НКВБ СРСР до зими. У ньому наголошувалося, що плани капремонту об'єктів житлового й культурно-побутового призначення підприємствами НКВБ виконувалися вкрай незадовільно (на 1 червня 1944 р. виконання становило лише 7,9% від річного плану). На багатьох заводах не були складені відомості і графіки ремонтних робіт, заготівлі й завезення будматеріалів, не відмобілізовані внутрішні ресурси й підсобне виробництво, що не дало змоги своєчасно розпочати відновлення житлового фонду. Нарком наказував директорам заводів під їхню особисту відповідальність у 5-денний термін спільно з громадськими організаціями підприємств розробити відповідні заходи, затвердити графіки ремонту житлових будинків, гуртожитків, дитсадків, лазень, пралень, санпропускників та інших об'єктів та підготувати їх до зими до 1 жовтня (для УРСР). Настійно рекомендувалося залучати до цієї роботи завкоми й комсомольські організації, а також працівників, які мешкали у заводському житловому фонді; створювати спеціальні будівельно-ремонтні бригади та бригади для заготівлі й завезення палива, виготовлення й ремонту дрібного інвентаря для гуртожитків; максимально використовувати для цього місцеві матеріали та відходи виробництва.

² На VI сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено Закон про створення Наркомату житлово-цивільного будівництва, що мав республіканський статус [19, арк. 107]. Цим створювалися організаційні основи для цілеспрямованого відновлення житлового фонду республіки. Та все ж основне навантаження припадало на місцеві органи влади та керівників підприємств.

«Головпостач»³ зобов'язувався до 15 серпня надати головним управлінням і заводам цільовим призначенням будівельні матеріали, необхідні для ремонту житлово-побутових приміщень, а головні управління – належним чином їх розподілити. Директори підприємств мали у липні–серпні забезпечити повну реалізацію наданих фондів на будматеріали. Директорам заводів заборонялося витратити матеріальні ресурси, призначені для відновлення житлово-побутових приміщень з іншою метою, перекидати робочу силу з цих об'єктів на інші, коли це шкодило темпам робіт. Керівники об'єктів НКВБ повинні були у 10-денний термін створити комісії з представників заводууправлінь, фабзавкомів та комсомольських організацій для прийому відремонтованих та підготовлених до зими об'єктів житлово-комунального господарства. Приймання цих будівель необхідно було оформлювати відповідним актом.

Належало вжити своєчасних заходів і в справі заготівлі й перевезення палива. У додатку № 2 до наказу окремо для кожного підприємства НКВБ розписувалася кількість палива, яку необхідно було заготовити на зимовий період. Так, для заводу ім. Молотова (Харків) це завдання становило 105 т, Київського верстатобудівного – 140 т, Краматорського заводу важкого верстатобудування – 350 т, заводу «Комунар» (Лубни) – 40 т [20, 244–245].

Незважаючи на те, що тривала війна, керівництво республіки намагалися не залишати житлово-комунальну сферу без фінансово-матеріальної підтримки і в 1945 р. Та плани освоєння наданих державою ресурсів виконувалися вкрай незадовільно через брак фахівців, техніки, будматеріалів, інструментів [18, 98]. За таких умов керівництво країни заохочувало індивідуальне будівництво. У 1944 р. таким чином у Дарницькому районі Києва було збудовано 1300 будинків. У I кварталі 1945 р. прийнято 2000 заяв на земельні ділянки під забудову. У подальшому прийом заяв припинили, оскільки навіть для 200 забудовників не було потрібної кількості будматеріалів. Міське керівництво це питання в умовах загального дефіциту вирішити не могло [21, 26–27], що провокувало крадіжки з підприємств. Представник Дарницького райкому КП(б)У вважав, що урядове рішення має бути підкріплене реальними матеріальними ресурсами для індивідуальних забудовників, плановим постачанням будматеріалів: «Якщо ми забудовнику даємо 5 кубометрів лісу, значить ми його примушуємо 10 кубометрів красти. Скло де він може купити – на базарі, крадене чи сам мусить красти. Отже, ми заохочуємо крадіжки з тих підприємств, на яких вони працюють. Це потрібно вкласти в законні рамки, запланувати» [21, 27]. Для часткового покриття потреби у покрівельних матеріалах, зокрема толі, та його виробництва на київських заводах РНК УРСР просив союзний уряд виділити у II кв. 1945 р. 100 т толевого картону [21, 95].

Серед найскладніших проблем, які довелося вирішувати у перші роки після окупації, перебувало забезпечення трудящих продуктами харчування. Навіть за нормованого постачання продовольча база була настільки обмеженою, що забезпечити людей харчами навіть у мінімальних обсягах держава самотужки не могла. У зв'язку з цим уряд зобов'язав керівників підприємств створювати відділи робітничого постачання (ВРТ) та підсобні господарства, продукція яких мала надходити у заводські їдальні та працівникам залізниць. Місцеві власті повинні були надати земельні ділянки для підсобних господарів, допомогти їм посівними матеріалами, тягловою силою, реманентом, худобою.

Та далеко не завжди справи вдавалося налагодити відразу. Так, до війни Конотопський паровозовагоноремонтний завод не мав свого відділу робітничого постачання. Відразу після окупації керівництво створило ВРП, який, однак, відчув значні труднощі в своїй роботі. Особливо складно було вирішити проблему постачання працюючих промисловими товарами і предметами першої необхідності, а надходження продуктів від Сумського облторгвідділу мало випадковий характер. Власного підсобного господарства підприємство не мало. І, хоча Конотопський міськком партії ухвалив рішення про передачу 550 га землі радгоспу «Паризька Комуна» заводу, у практичну площину справа не перейшла, а час осінніх польових

³ Функції матеріально-технічного постачання під час війни покладалися на «Головпостач» відповідного наркомату для централізованого розподілу будматеріалів, сировини тощо між підпорядкованими йому підприємствами. Дуже часто матеріали, які виділялися, надходили на підприємства не в повному обсязі, що, в свою чергу, незрідка призводило до простоїв виробництва.

робіт спливав. На підприємстві було організовано їдальню, спроможну давати 500–600 щоденних обідів, взуттєву майстерню і перукарню [22, 8].

У довідці про роботу Управління будівельно-відновлювальних робіт (УБВР) на Львівській залізниці станом на 1 липня 1944 р. зазначалося, що, незважаючи на неодноразові звернення до НКШС, Управління робітничого постачання (УРП) Центрального управління відновлювального будівництва (ЦУВБ) фонди на хліб та інші продукти харчування в рахунок III кварталу отримані не були, в зв'язку з чим харчування робітників перебувало під загрозою зриву. УРП Управління відновлювального будівництва не мав необхідної кількості кадрів і навіть начальника, дільничних будвідділів робітничого постачання. Керівники УБВР приділяли значну увагу продовольчому постачанню і воно було більш-менш налагоджене, хоча деякі види харчових продуктів і не були відпущені фондами. ВРП відкрив 11 їдалень, 3 котлопункти, 6 магазинів, 13 лавок, 4 хлібопекарні, 2 помивочні, 3 взуттєві майстерні, 5 перукарень, 1 риболовну дільницю. За потреби ВРП в обігових коштах у 372 тис. крб. йому не вистачало 227 тис. крб. (61%). Крім того, він постійно відчував гостру потребу в інвентарі та кухонному обладнанні. Передбачені ж наказом № 673/ц УРП ЦУВБ надходження коштів та устаткування затримувалися з невідомих причин [23, 6 зв. –7].

Заводи металургійної та коксохімічної промисловості Ворошиловградської області влітку 1944 р. мали у користуванні 7 тис. га посівних площ, з яких 2214 га засіяні зерновими, масляними й круп'яними культурами, 1256 га – городньо-баштанними, 617 – засаджені картоплею. До 1 вересня у підсобних господарствах було зібрано понад 1 тис. т овочів.

З метою підсилення продовольчої бази ДКО спеціальною постановою передав Ворошиловському коксохімзаводу радгосп «Переможець». Щоправда, у радгоспі не було тяглової сили, реманенту, жодної вцілілої будівлі, кваліфікованої робочої сили. Заводчани власними силами відремонтували 5 тракторів, необхідний сільськогосподарський інвентар, відбудували житлові й побутові приміщення. Було засіяно 406 га зернових (замість 350 га за планом), 135 городини, 50 га картоплі. Продукція з полів радгоспу надходила до їдальні підприємства й у торгівельну мережу заводу, що дало можливість організувати додаткове одноразове харчування робітників. Передбачалося, що за сприятливих умов урожай дасть змогу забезпечити харчування зайнятих на виробництві упродовж року [24, 23].

До 1 листопада 1944 р. на Смоляннівському коксохімзаводі було заготовлено, 130 т капусти, 60 т помідорів 47 огірків, 100 т буряків, 9 т моркви, 12 т цибулі, 160 т картоплі. 12 т картоплі одержали родини військовослужбовців, 2 т – дитбудинок, 46 т – решта родин виробничників. Основний контингент зайнятих на виробництві мав право на дворазове харчування, мобілізовані та одинаки – на триразове. Денний раціон коливався від 4 до 7 блюд для основних робітників та від 6 до 9 для мобілізованих і одинаків. Заводська їдальня надавала якісну і калорійну їжу [25, 39–41].

Далеко не скрізь належним чином вирішувалося питання оплати праці, забезпечення працівників предметами першої необхідності, одягом та взуттям. Так, на переконання голови профспілкового комітету Вінницької залізниці саме затримання заробітної платні стало головною причиною 10 випадків дисциплінарних порушень, зафіксованих у травні 1944 р. в депо Козятин. Зарплатня видавалася у першу чергу командному складу, новоприбулі ж робітники по два і більше місяців не одержували платні [26, 42].

У зверненні начальника паровозовагоноремонтного заводу ім. Т. Шевченка Одеської залізниці до заступника секретаря Київського обкому КП(б)У з транспорту від 27 вересня 1945 р. зазначалося: «Згідно з рішенням колегії НКШС на завод 10 вересня 1945 р. прибула команда репатрійованих радянських військовополонених у кількості 198 осіб на постійну роботу. Контингент одягом і взуттям не забезпечений. Увесь особовий склад одягнений у поношений літній верхній одяг німецького зразка. Спідне мають лише по одній парі, що на них, та й то не всіх. Частина не забезпечена взуттям зовсім, а у більшості останнє у стані, що потребує заміни найближчим часом. Постільним команда не забезпечена і на заводі нічого для її забезпечення немає, крім матраців і подушок. Не дивлячись на неодноразові звернення заводу телеграмами і листом до ЦТР НКШС з приводу забезпечення прибулих одягом,

взуттям і білизною, до сих пір питання не вирішене. Подальше зволікання із забезпеченням може привести до невиходів на роботу, а з початком холодів – до захворювань.

Становище із забезпеченням робітників спецодягом, теплим одягом і взуттям на заводі вкрай важке. На заводі, крім прибулої команди репатрійованих, які потребують повного забезпечення, знаходяться також 300 осіб виробничої молоді, прибулої з ФЗН, і у жовтні місяці прибудуть ще 180 осіб із ФЗН і залізничного училища, які також будуть потребувати спецодяг і взуття. Можливостей вишукування одягу і взуття на місці завод не має і не отримує матеріалу для пошивки. Якщо питання додаткового харчування завод може вирішити завдяки підсобному господарству і забезпечує триразовим харчуванням усіх молодих робітників і репатрійованих, які проживають у гуртожитках, то питання забезпечення одягом і взуттям самостійно вирішити не може.

Крім того, необхідно звернути увагу на факт забезпечення репатрійованих харчовими картками з боку облторгвідділу м. Києва. Низка телеграм і листів з цього питання в Облторгвідділ, Наркомтрог і ГУРП⁴ НКШС залишилися без відповідей. На репатрійованих видані лише хлібні картки» [13, 188].

Дійовим засобом вирішення продовольчої проблеми став розвиток індивідуального городництва. Так, першочерговим завданням дирекція Харківського турбогенераторного заводу вважала забезпечення членів колективу, у сім'ях яких були військовослужбовці, індивідуальними городами. 420 родин військовослужбовців одержала земельні ділянки (28 га землі для цього було відведено у межах міста). Кожна сім'я отримала для посадки по 40 кг картоплі. Індивідуальні городи мали всі працівники заводу [20, 10].

На заводі № 75 Наркомтанкомпрому весною 1944 р. для індивідуального городництва було надано 310 га землі. Земельні ділянки в користування отримали 4315 заводчан, у тому числі 1351 член сімей фронтовиків та інвалідів Вітчизняної війни. Керівництво підприємства допомогло в оранці 290 га, решту городники обробили власними силами. Родини фронтовиків та інвалідів війни, а також частина робітників, які прибули зі східних районів країни, одержали посівний матеріал: 34 т. картоплі, 300 кг квасолі, 50 кг буряка. Іншим робітникам були створені умови для закупівлі посівних матеріалів за спеціальними довідками у сільських районах Харківщини. Ними скористалися 2835 працівників заводу. На підприємстві організували виготовлення сільськогосподарського інвентаря. Городники отримали 1500 лопат, 1000 саней. Керівництво надало 30 осіб для охорони індивідуальних ділянок, а також транспорт для перевезення врожаю. Середній врожай картоплі становив 7 тонн з 1 гектара [27, 141–142].

В УБВР Львівської залізниці до середини 1945 р. сформувалася система робітничого постачання. Станом на 1 липня 1945 р. контингент УБВР обслуговували 17 магазинів, 14 їдалень, 7 хлібопекарень, 17 побутових підприємств (3 пошивочних, 6 взуттєвих майстерень, 6 перукарень, 1 пральня, 1 фотоательє), – всього 55. Планові показники діяльності відділів робітничого постачання характеризували такі цифри: торгівля – 133%, громадське харчування – 115%, хлібопекарство – 2035, підсобно-побутове обслуговування – 160%, децентралізована заготівля сільськогосподарської продукції – 145%, децентралізовані закупівлі – 627%. Не був виконаний план з вилову риби (38%), оскільки для цього не надали водойм у всіх 4 областях, де провадив роботи УБВР. Надані «Відновбудорсу» фонди на продуктові й промислові товари за основним асортиментом унормованих товарів були освоєні. Виняток становили фонди на рибопродукти: з наданих 53,4 т фактично вдалося одержати 13,4 т (25%). Та й фонди на промтовари як за кількістю, так і за асортиментом не задовольняли потреб працюючих контингентів [28, 126–126 зв].

З метою отримання додаткових ресурсів харчових продуктів у I півріччі була створена власна продовольча база на площі 313 га, на яких були отримані такі врожаї: зернових-круп'яних – 202 т (194% від плану), картоплі – 53 т (59%), овочів – 68 т (89%). На кінець I півріччя власна тваринницька база мала 12 свиней на відгодівлі, 21 голову великої рогатої худоби [28, 127].

⁴ ГУРП – Головне управління робітничого постачання.

Самі виробничники багато робили для того, щоб відновити інші заклади комунально-побутової сфери. Так, на Ольховському коксохімі до 1 вересня 1944 р. були підготовлені, крім 6410 м² житлової площі, ще лазня, перукарня, 2 магазини, дитячі ясла, школа ФЗН на 200 осіб, 2 їдальні [25, 159]. Колектив Алмазніанського металургійного заводу власними силами відновив 1000 м² житлової площі, обладнав клуб, дитячий садок і ясла, лазню на 500 осіб, взуттєву майстерню, млин та інші об'єкти [25, 162]. Дирекція Лутугинського чавуно-ливарного заводу забезпечила введення в дію 4460 м² житла, лазні, клубу, хлібопекарні, дитячого садка і ясел, 2 їдалень [25, 164].

Висновок. Викладене вище свідчить, що масштаби руйнувань стратегічно важливих промислових центрів та залізничного транспорту республіки потребували комплексних заходів, спрямованих на їх відбудову. Основним фактором, що сприяв закріпленню робітників на підприємствах та господарських одиницях залізниць, стало вирішення проблем соціального змісту. Та незважаючи на майже тотальне руйнування об'єктів соціальної інфраструктури, гострий дефіцит фінансово-матеріальних ресурсів, кваліфікованої робочої сили, продуктів харчування, предметів першої необхідності, центральні та місцеві органи влади, керівники підприємств і трудові колективи ще в умовах триваючої війни справді титанічними зусиллями змогли розв'язати найбільш нагальні проблеми, пов'язані з побутовим облаштуванням працівників важкої індустрії та залізничного транспорту – вирішальних галузей воєнної економіки УРСР. Разом з тим стратегія відбудовних робіт, застосовна адміністративно-командним апаратом правлячої влади, продемонструвала старі вади більшовицької системи господарювання, якій були притаманні такі риси як невисока виконавська дисципліна, бюрократизм, цифроманія, залишковий принцип забезпечення соціальної сфери, що відбивалося на рівні життя і здоров'ї людей.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1845.
2. Марзеев А. Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. / А. Н. Марзеев // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.). – М. : Изд-во Академии медицинских наук СССР, 1948. – Т. 1. – 180 с.
3. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – К., 1987.
4. Натрадзе А. Г. Материальный ущерб, причинённый здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в великую Отечественную войну / А. Г. Натрадзе, С. Ф. Качалов // Советское здравоохранение. – 1946. – № 3. – С. 1–22.
5. Губський І. М. Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки / І. М. Губський, В. А. Ткачук // Фармацевтичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 10–14.
6. Див.: Лисенко О. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська // Україна в роки Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 737–784.
7. Советская Украина в годы великой Отечественной войны : док. и материалы : в 3 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 511 с.
8. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 500 с.; Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. / ред. кол. І.О. Гуржій та інш. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2 : Робітничий клас УРСР у 1917–1965 роках. – 507 с.; Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – в 3-х т. – Т. 3. Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1975. – 455 с.; Буцько М. О. В ім'я перемоги (Комуністична партія України на чолі всенародної боротьби за відбудову важкої промисловості республіки в роки Великої Вітчизняної війни) / М. О. Буцько, О. С. Масний. – К. : Вид. Київ. ун-ту, 1967. – 196 с.; Денисенко П. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.) / П. І. Денисенко. – К. : Політвидав України, 1968. – 176 с.; Куманев Г. А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1938–1945 / Г. А. Куманев. – М. : Наука, 1976. – 455 с.; Кумча И. П. Восстановление горнорудной промышленности Украины / И. П. Кумча. – Днепропетровск : Обл. изд-во, 1957. – 80 с.; Мавродин В. И. Коммунисты Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.) /

В. И. Мавродин. – М. : Изд. Моск. ун., 1962. – 64 с.; Чернявский У. Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941–1945) / У. Г. Чернявский. – М. : Наука, 1964. – 208 с.

9. Чернега П. М. Вклад робітників України в зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945) / П. М. Чернега. – К. : Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 426 с.; Головка М. Л. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : навч. посібник / М. Л. Головка, О. Є. Лисенко. – К. : АПСВФПС України, 2002. – 312 с.; Бровар О. В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. ХХ ст.: проблеми соціального розвитку / О. В. Бровар. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – 364 с.; Економічна історія України. Історико-економічні дослідження : в 2 т. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 606 с.; Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1941–1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 232 с.; Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / М. К. Лобода. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2012. – 260 с.

10. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1977. – 264 с.

11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 77, спр. 37.

12. Там само, спр. 36.

13. Там само, спр. 241.

14. Там само, спр. 27.

15. Там само, оп. 23, спр. 1082.

16. Там само, спр. 1078.

17. Там само, оп. 76, спр. 12.

18. Там само, спр. 38.

19. Там само, оп. 23, спр. 754.

20. Там само, спр. 1081.

21. Там само, спр. 1855.

22. Там само, оп. 77, спр. 38.

23. Там само, спр. 103.

24. Там само, оп. 23, спр. 1067.

25. Там само, спр. 1077.

26. Там само, оп. 77, спр. 42.

27. Там само, оп. 23, спр. 1084.

28. Там само, спр. 2169.

Одержано редакцією 01. 09. 2014

Прийнято до публікації 20. 11. 2014

Аннотация. *Ветров И. Г., Шелейко Т. В. Решение социальных проблем в тяжелой промышленности и на железнодорожном транспорте Украины на начальном этапе восстановления. 1943–1945 гг. В статье рассматривается комплекс вопросов, связанных с возрождением социальных объектов тяжелой индустрии и железнодорожного транспорта Украины в начальный период их восстановления в 1943–1945 гг. Устанавливаются особенности и характер убытков, причиненных этому сегменту – экономики республики в ходе реализации тактики «выжженной земли» и боевых действий. Прослеживаются основные подходы к воплощению социальной стратегии советского правительства. Констатируется, что ее определяющей чертой являлась диспропорция в финансово-материальном обеспечении восстановительных работ в социальной и производственной сферах в пользу последней. Раскрываются приоритетные направления мероприятий, направленных на восстановление жилья, обеспечения работников этих отраслей одеждой, обувью и продуктами питания, регенерацию коммунально-бытовых заведений, учреждений здравоохранения и образования. Отмечается, что одновременно с централизованными капиталовложениями союзное правительство нацеливало руководителей предприятий на максимальное использование местных ресурсов: рабочей силы, строительных материалов, сырья и т.д. Особое внимание уделялось организации отделов рабочего снабжения и подсобных хозяйств. Раскрываются недостатки в решении этого комплекса проблем.*

Ключевые слова: *Вторая мировая война, тяжелая индустрия, железнодорожный транспорт, восстановление, социальная сфера.*

Summary. Vetrov I. G., Sheleiko T. V. Solution of social problems in heavy industry and railway transport of Ukraine at the initial stage of recovery. 1943–1945. The article considered the complex of issues associated with the revival of social objects heavy industry and railway transport of Ukraine in the initial period of recovery in the years 1943–1945. Features and nature of the losses caused by this segment of economy of the Republic in the course of implementation tactics « scorched earth» and in the process of war actions are shown. Main approaches to implementation of the social strategy of the Soviet government are traced. States that its defining feature was the disparity in financial and material support recovery efforts in the social and industrial sectors in favor of the latter. Priority directions of activities aimed at the rehabilitation of housing, provision of employees of these industries clothing, footwear and food, the regeneration of municipal institutions, institutions of health and education are revealed. It is noted that simultaneously with the centralized capital investments of the Union government conducts business leaders on maximum use of local resources: workforce, building materials, raw materials and so on. Special attention was paid to the organization of department's worker supply and farms. Shortcomings in the solution of a complex problem are disclosed.

Key words: World War II, heavy industry, railway transport, recovery, social sphere.

УДК 94 (477) «1943/1945»

Т. В. Терещенко

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В 1943–1945 рр.

Стаття присвячена аналізу матеріального становища сільського населення центральних областей України в останні роки війни. Розглянуто вплив різних факторів на матеріальне становище селян, а також джерела їхніх прибутків.

Ключові слова: соціально-побутова сфера села, селяни, колгоспники, період відбудови, побут, добробут.

Постановка проблеми. Рівень життя населення – надзвичайно складна соціально-економічна категорія, яка містить безліч різнопланових показників, що тим чи іншим чином характеризують матеріальний добробут, соціальне середовище, умови проживання та інші важливі аспекти людського життя. **Метою** публікації є вивчення чинників, які визначали матеріальне становище сільського населення Центральної України у початковий період відбудови в 1943–1945 рр.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема якості життя українського колгоспного селянства в означений період недостатньо висвітлена у працях істориків радянського періоду. Не написано достатньої кількості праць з цієї тематики й після здобуття незалежності. Проте є низка досліджень, які прокладають шлях у цьому напрямку. Окремі питання щодо матеріального становища українського селянства в 1943–1945 рр. відображені у колективній монографії «Українське село у 20–90-х роках ХХ століття» [1]. Суперечливі процеси розвитку аграрного сектора України та соціально-побутової сфери села у 1943–1945 рр. з нових методологічних позицій проаналізовано у відповідних розділах другого тому фундаментальної колективної праці «Історія українського селянства» [2], колективній монографії «Економічна історія України» [3], «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси» [4]. Наслідки війни та нацистської окупації для українського села та його соціальної сфери розкриваються в монографії «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» та статтях О. Г. Перехреста [5]. Причини невисокого рівня життя сільського населення України цього періоду розглядає І. Рибак [6], він з'ясовує хід та основні етапи відбудовчих робіт, характеризує не лише кількісні, а й якісні їхні параметри.

Виклад основного матеріалу. В умовах триваючої війни надзвичайно важким було матеріальне становище селян. Воно зумовлювалося не лише втратами, викликаними війною та окупацією, а й наслідком скорочення фондів споживання в колгоспах і різкого зменшення оплати праці колгоспників [7, 12; 8, 207].